

УДК 159.97:613.861

ДЕЗАДАПТИВНІ СТАНИ У ЦИВІЛЬНОГО НАСЕЛЕННЯ ЯК НАСЛІДОК ІНФОРМАЦІЙНО-ПСИХОЛОГІЧНОЇ ВІЙНИ: АНАЛІЗ МЕДИКО-ПСИХОЛОГІЧНИХ АСПЕКТІВ

Марков А.Р.,

Краматорський економіко-гуманітарний інститут МОН України

У статті представлені результати аналізу наукової інформації щодо змісту, форм і механізмів патологічної дії засобів інформаційно-психологічної війни на стан психічного здоров'я та психологічного благополуччя населення України в умовах сучасності.

Ключові слова: *інформаційно-психологічна війна, психологічна дезадаптація, психологічна корекція.*

В статье представлены результаты анализа научной информации о содержании, формах и механизмах патологического воздействия средств информационно-психологической войны на состояние психического здоровья и психологического благополучия населения Украины в современных условиях.

Ключевые слова: *информационно-психологическая война, психологическая дезадаптация, психологическая коррекция.*

Markov A.R. DISADAPTIVE STATES OF CIVILIAN POPULATION AS A RESULT OF MEASURES OF INFORMATION-PSYCHOLOGICAL WAR: MEDICAL AND PSYCHOLOGICAL ASPECTS

The paper presents an analysis of scientific information on content, forms and pathological mechanisms of action of means of information and psychological war on mental health and psychological well-being of population of Ukraine in conditions of modernity.

Key words: *information-psychological warfare, psychological maladjustment, psychological correction.*

Постановка проблеми. Однією з потужних тенденцій сучасності є перетворення інформації на глобальний ресурс, використання якого дає змогу значно збільшити ефективність керування всіма життєвими сферами.

Дана тенденція, що є загальносвітовою, на теперішній час набула особливого викривлення та найпоширенішого масштабу на теренах України у зв'язку з гібридною війною, яку вже майже два роки веде проти українського народу сусідня держава. Застосована проти України концепція гібридної війни, на думку фахівців, є унікальною в структурно-функціональному аспекті: за формою вона «гібридна», за змістом – «асиметрична», за напрямком – «багатовекторна», спрямована на: а) населення, яке перебуває в зоні воєнного конфлікту; б) населення країни, проти якої здійснюється агресія, однак територія якої не охоплена бойовими діями; в) громадян країни-агресора; г) міжнародне співтовариство [1].

Виклад основного матеріалу. Гібридна війна РФ проти України є якісно новим підходом ведення воєнних кампаній, ключовим моментом яких є психологічна та інформаційна обробка місцевого населення [2] шляхом використання прийомів і способів інформаційно-психологічної війни (ІПВ) – як самостійного засобу агресії, так і потенціуючого руйнівального впливу від застосування класичних прийомів ведення

воєнних дій з приєднанням до них нерегулярних незаконних збройних формувань.

Масштаби ІПВ, розгорнуті проти України, є надзвичайно потужними: за оцінкою зарубіжних експертів – «...це найбільш дивовижний інформаційний блицкриг, який коли-небудь бачили в історії інформаційних воєн» [3].

Однак, не дивлячись на об'єктивно існуючі процеси, які можна кваліфікувати відповідно як ІПВ, на теперішній час чітке визначення подібної дефініції відсутнє. В наукових колах відбуваються дискусії стосовно розрізнення понять «інформаційна війна», «інформаційно-психологічна війна», «комунікативна війна», «психологічна війна», «інформаційна агресія», «інформаційно-психологічна експансія», «інформаційне протиборство», «інформаційний тероризм», «психотероризм» та ін. [4] з визначенням пріоритетності чи то інформаційного, чи то психологічного компонентів, що відбиваються в даному феномені.

Основними об'єктами деструктивного інформаційно-психологічного впливу ІПВ є [5]:

– ідеологічно-психологічне середовище суспільства, пов'язане з використанням інформації, інформаційних ресурсів та інформаційної інфраструктури для здійснення впливу на психіку й поведінку людей;

– ресурси, які розкривають духовні, культурні, історичні, національні цінності, традиції, надбання держави, нації в різних сферах життя суспільства;

– інформаційна інфраструктура, тобто абсолютно всі проміжні ланки між інформацією та людиною;

– система формування суспільної свідомості (світогляд, політичні погляди, загальноприйняті правила поведінки тощо);

– система формування громадської думки;

– система розроблення та прийняття політичних рішень;

– свідомість та поведінка людини.

За змістом, ІПВ – це цілеспрямовані, системні, за часом узгоджені удари на всьому суспільно-інформаційному просторі – в зоні формальної і неформальної комунікації, мішенню яких виступає:

а) самоідентифікація особистості, її соціальна і рольова ідентифікація, що визначають загальну інтенціональність окремої особистості і суспільства в цілому;

б) самоусвідомлення як усвідомлення особистістю власної самотності, так і самотності спільноти в соціумі, які відображені в культурних традиціях, віруваннях, менталітеті, зазначенні в мові;

в) базові цінності людини, що лежать в основі її оцінок і суджень.

Важливою особливістю впливу засобів ІПВ на індивідуальну свідомість є те, що вони, як загрози, можуть не помічатися й не усвідомлюватися самою людиною. Фахівці стверджують, що небезпечні впливи ІПВ на індивідуальну свідомість можуть призвести до двох видів взаємозалежних змін [4].

По-перше, це зміни психіки, психічного здоров'я людини. Оскільки в разі інформаційних впливів важко говорити про межі норми і патології, показником змін може бути втрата адекватності відображення світу у свідомості й своєму ставленні до світу. Можна говорити про деградацію особистості, якщо форми відображення дійсності спрощуються, реакції грубішають і здійснюється перехід від вищих потреб (у самоактуалізації, соціальному визнанні) до нижчих (фізіологічних, побутових).

По-друге, це зрушення в цінностях, життєвих позиціях, орієнтирах, світогляді особистості. Такі зміни обумовлюють прояви девіантної антисоціальної поведінки й становлять небезпеку вже для суспільства і держави.

Основою ІПВ є маніпулятивний вплив на масову свідомість, мета якого полягає у: а) внесенні у суспільну та індивідуальну свідомість ворожих, шкідливих ідей та поглядів; б) дезорієнтації та дезінформації мас; в) послабленні певних переконань, устоїв; г) залякуванні свого народу образом ворога; ґ) залякуванні супротивника своєю могутністю; д) нарешті, забезпечення ринку

збуту для своєї економіки (у цьому випадку ІПВ стає складовою частиною конкурентної боротьби).

Деструктивний вплив ІПВ може здійснюватися різними методами. Основними з них є: 1) дезінформування; 2) пропаганда; 3) диверсифікація громадської думки; 4) психологічний тиск; 5) поширення чуток.

Дезінформування – метод ІПВ, який передбачає обман чи введення об'єкта спрямувань в оману щодо справжності намірів для спонукання його до запрограмованих суб'єктом ІПВ дій. Найчастіше в світовій практиці застосовуються такі форми дезінформування: а) тенденційне викладення фактів – форма дезінформування, який полягає в упередженому висвітленні фактів або іншої інформації щодо подій за допомогою спеціально підібраних правдивих даних. Як правило, за допомогою цього методу об'єкта спрямувань доводиться дозвано, до постійно зростаючого напруження, спеціально сформована інформація; таке напружене становище об'єкта підтримується шляхом постійного «підкидання» нових порцій суворо обмежених і дозованих даних у середовище інформаційного дефіциту; б) дезінформування «від зворотного» відбувається шляхом надання правдивих відомостей у перевернутому вигляді чи в такій ситуації, коли вони сприймаються об'єктом спрямувань як неправдиві. Внаслідок застосування подібних заходів виникає ситуація, коли об'єкт фактично знає правдиву інформацію про наміри чи конкретні дії протилежної сторони, але сприймає її неадекватно, не готовий протистояти негативному впливу; в) термінологічне «мінування» полягає у викривленні первинної правильної суті принципово важливих, базових термінів і тлумачень загальносвітоглядного та оперативного-прикладного характеру; г) «сіре» дезінформування передбачає використання синтезу правдивої інформації з дезінформацією; ґ) «чорне» дезінформування передбачає використання переважно неправдивої інформації.

В узагальненому вигляді акції дезінформування можуть проводитися шляхом створення видимості випадкового витоку закритої інформації, успіхів розвідки іноземних партнерів, використання ЗМІ, враховуючи власні інформаційні агентства, теле-, радіокомпанії, друковані видання та окремих «кишенькових» журналістів.

Пропаганда – поширення різних політичних, філософських, наукових, художніх, інших мистецьких ідей з метою їх упровадження у громадську думку та активізацію, тим самим – використання цих ідей у масовій практичній діяльності населення. Водно-

час до пропаганди належать повідомлення, які поширюються для здійснення вигідного впливу на громадську думку, провокування запрограмованих емоцій та зміни ставлення або поведінки певної групи людей у напрямі, безпосередньо чи опосередковано вигідному організаторам.

Форми проведення пропаганди: а) пропаганда способу життя (соціологічна) – натуральний показ досягнень, переваг, перспектив тощо конкретної держави; б) використання ЗМІ та друкованих наукових і художніх видань; в) коригування існуючих думок, а не формулювання та створення нових («резонансна»).

Диверсифікація громадської думки – розпорошення уваги правлячої еліти держави на різні штучно акцентовані проблеми і відволікання тим самим від вирішення нагальних першочергових завдань суспільно-політичного та економічного розвитку для нормального функціонування суспільства і держави.

Форми диверсифікації громадської думки: а) дестабілізація обстановки в державі чи окремих її регіонах; б) активізація кампанії проти політичного курсу правлячої еліти держави та окремих її лідерів різними міжнародними установами; в) ініціювання антидемпінгових кампаній та іншого роду скандальних судових процесів, застосування міжнародних санкцій з інших причин.

Психологічний тиск – вплив на психіку людини шляхом залякування, погроз із метою спонукання до певної запланованої моделі поведінки.

Форми психологічного тиску: а) доведення до об'єкта відомостей про реальні чи неіснуючі загрози та небезпеки; б) прогнози щодо репресій, переслідувань, убивств тощо; в) шантажування; г) здійснення вибухів, підпалів, масових отруєнь, захоплення заручників, інші терористичні акції.

Поширення чуток – діяльність щодо поширення різної інформації (переважно неправдивої) серед широких верств населення, здебільшого, неофіційними каналами з метою дезорганізації суспільства та держави або ж їх окремих установ чи організацій.

За одним із визначень, чутки – це циркулююча форма комунікації, за допомогою якої люди, які перебувають у неоднозначній ситуації, об'єднуються, утворюючи зрозумілу їм інтерпретацію цієї ситуації, спільно використовуючи при цьому власні інтелектуальні можливості.

При оцінці масштабу ІПВ, що ведеться проти України, американські вчені наводять дані стосовно того, до 75% «життєвих історій» і «посилань на джерела», що наводилися в коментарях у соціальних мережах у

періоди активізації української кризи, були майже повністю вигаданими. При цьому від половини до двох третин з цієї кількості мали очевидні індикатори маніпулятивного впливу (специфічні патерни емоційного, стилістичного чи навіть орфографічного характеру, які вказували на нав'язування певної думки або емоції) і повторювали один одного.

За даними вітчизняних фахівців, 45% інформації, яка поширюється в нашому інформаційному полі, має ознаки цілеспрямованої зовнішньої маніпуляції і є проявами ІПВ, спрямованої проти нашої держави [4].

Треба зазначити, що проблема впливу інформації на суспільне та індивідуальне здоров'я давно привертає увагу науковців усього світу. Існують навіть пропозиції щодо виділення окремого феномена – інформаційного здоров'я з конкретним визначенням та змістовним навантаженням, створена модель впливу соціальнозначущої інформації на здоров'я [6].

Взагалі в основі будь-якого психологічного стресу лежить вплив інформації. Однак на теперішній час окремою дефініцією виділяють інформаційний стрес, який розглядають у трьох аспектах [7]: а) пов'язаний з інформаційним перевантаженням; б) пов'язаний із взаємодією людини з інформаційними технологіями; в) пов'язаний з професійною діяльністю.

Перший, найбільш глобальний та розповсюджений вид інформаційного стресу, був описаний та обґрунтований Е. Тофлером у рамках створеної ним концепції трьох хвиль-типів розвитку суспільства: аграрне – індустріальне – інформаційне (постіндустріальне). Атрибутом інформаційного суспільства, за Е. Тофлером, є високий темп розповсюдження інформації, що потребує від людини нових адаптивних навичок, на які вона не здатна. Не маючи надійних механізмів адаптації та не опанувавши нові позитивні стратегії виходу з інформаційної кризи, людина, зокрема, і суспільство в цілому, піддаються розвитку хвороби, яку Е. Тофлер назвав футурошоком (future shock), що являє собою «людську реакцію на надмірну стимуляцію», яка проявляється на трьох рівнях: а) сенсорному (зниження точності передачі образів і стирання меж між ілюзією та реальністю); б) когнітивному (зниження здатності вибору, оцінки та збереження інформації); в) поведінковому (зниження здатності до прийняття рішень (designing-making stress)) [7].

До другого типу інформаційного стресу можна віднести стани втрати контролю над діяльністю, пов'язаною з неопануванням нової ситуації, та різноманітні адиктивні

стани, пов'язані з новими інформаційними технологіями.

Третій вид інформаційного стресу спостерігається у представників екстремальних або автоматизованих професій, пов'язаних із великою відповідальністю.

У світлі зазначеної концепції інформаційного стресу деякі автори виділяють окрему форму невротичних, пов'язаних зі стресом, розладів – інформаційний невроз [8], який, на їх переконання, виникає внаслідок, з одного боку, довготривалої роботи мозку в умовах несприятливого сполучення таких факторів – необхідності засвоєння та обробки великого об'єму інформації; постійного дефіциту часу; високого рівня мотивації, що визначає високу значущість інформації, а з іншого – довготривалого дефіциту високозначущої інформації. В той же час клінічна варіативність таких станів може відповідати будь-якому невротичному розладу, тому в даному випадку мова може йти стосовно причинного зв'язку, а не специфічності клінічних проявів [6].

Таким чином, на теперішній час населення України знаходиться під подвійним патологічним навантаженням: з одного боку – існуючі загрози і ризики інформаційного стресу, що притаманні любому, навіть самому мирному суспільству, а з іншого – масовані широкомасштабні прийоми ІПВ, здійснювані проти нашого народу.

Отже, на сьогодні можна впевнено стверджувати, що негативного впливу ІПВ зазнає практично все населення України, яке поділяється на тих, хто стає безпосереднім суб'єктом комбінованого впливу ІПВ та власного негативного досвіду (бійці АТО, члени родин бійців, родичі загиблих бійців, військовополонені, заручники та їх родичі, тимчасово переміщені особи, родичі біженців, що їх приймають, населення, що проживає на територіях бойових дій, медичні працівники, що надають допомогу пораненим, волонтери), та всіх інших – суб'єктів класичного впливу ІПВ, через опосередковані інформаційні потоки.

Ці дані відповідають наявній тенденції прогресивного збільшення кількості осіб, що потребують спеціалізованої допомоги через негативний вплив психотравмуючих чинників внаслідок воєнних конфліктів, серед населення, яке не бере в них безпосередню участь: нараховано, що в умовах сучасних війн кількість таких осіб складає до 90% населення [9–11].

Досвід війни за незалежність Хорватії (1991–1995 р. р.) довів, що прямі покази до надання екстреної спеціалізованої психолого-психіатричної допомоги внаслідок психотравми (розлади адаптації та

посттравматичний стресовий розлад) серед усього населення Хорватії мали 700 тис. осіб, з яких отримали її реально 1% пацієнтів. Крім того, ще 700 тис. людей, в яких спостерігалися менш виражені окремі прояви порушень психічної сфери внаслідок психотравмуючих стресових ситуацій (стани психологічної дезадаптації, соціально-стресові розлади), також потребували кваліфікованої медико-психологічної допомоги, але не отримали її взагалі [12; 13].

Серед негативних медико-психологічних наслідків, які спостерігаються зараз серед населення України, найбільш значущим стає високий ризик поширення і розвитку різноманітних порушень психічної сфери, серед яких превалюють як донозологічні – соціально-стресові розлади та окремі ознаки проявів, або клінічно сформована психологічна дезадаптація, так і клінічно окреслені психічні розлади – гостра реакція горя, гостра реакція на стрес; розлади адаптації; посттравматичний стресовий розлад (ПТСР) [14; 15].

За умови відсутності своєчасної та кваліфікованої психолого-психіатричної допомоги та медико-психологічної реабілітації, вищеперелічені донозологічні патологічні стани можуть прогресувати до клінічно окреслених розладів адаптації або ПТСР, що є достатньо частою і важкокурабельною патологією. Окремі симптоми ПТСР, за оцінками спеціалістів, діагностуються у 15% усього населення земної кулі, а у 1–3% протягом життя спостерігається його розгорнута клінічна картина [16–18], причому тривалість проявів ознак ПТСР може відмічатися від кількох тижнів до 30 і більше років [19; 20]. Формування й розвиток різноманітних проявів порушень психічної сфери, ризик яких спостерігається на теперішній час, в динаміці, за відсутності своєчасної спеціалізованої допомоги можуть призвести до стійких змін психіки в рамках віддалених проявів ПТСР.

Американські вчені, що мають пріоритет у довгостроковому вивченні ПТСР та його динаміки, стверджують, що ПТСР є хронічним пролонгованим станом, який значно підвищує ризик смерті та ризик розвитку різних хронічних захворювань (наприклад, смертність від онкологічної патології у пацієнтів із ПТСР в 3 рази вища, ніж у загальній популяції), наявність якого у віддаленій перспективі підвищує ризик смерті в 2 рази, а смерть від зовнішніх причин (нещасних випадків, суїциду і т. і.) – у 6,7 раза [21].

Запобігти погіршенню психічного здоров'я і психологічного благополуччя чисельних верств населення, яке потребує зараз системної спеціалізованої меди-

ко-психологічної допомоги, можливості надання якої на теперішній час не відповідають реальним потребам, на державному рівні було б можливе шляхом прийняття Стратегії охорони психічного здоров'я нації [22].

На особистому рівні особливої актуальності набувають засоби т. зв. «інтелектуальної гігієни» [4]. Найбільш надійними методами захисту при цьому є толерантність і вміння думати. Щоб не стати жертвою ІПВ, не можна кидатися на захист чи то навпаки – на боротьбу із висловленою позицією, а сприйняти це саме як позицію, на яку інша людина має право. При цьому потрібно уважно визначити, що саме намагається сказати людина, якій розумний сенс вкладає у своє повідомлення – поза емоційним навантаженням.

Як не дивно, але якраз найбільш радикальні і послідовні захисники своїх цінностей і є найбільш вразливими для прийомів ІПВ. Людина, яка не може стриматися і виплескує свою агресивну реакцію на співрозмовника, що висловив позицію, яка здається неприйнятною; людина, яка не припускає існування іншої позиції, точки зору чи світогляду, яка не визнає своїх помилок і не вміє вибачатися – така людина є оптимальним об'єктом маніпуляції.

З іншого боку, спроможність контролювати агресію, толерантність, повага до чужого права висловити свою думку, спроможність проаналізувати запропонований набір фактів, відділити гіпотези і інтерпретації від фактів і припущень, критичне ставлення до інформації, цілісне розуміння власної системи цінностей і моральних координат – все це робить людину захищеною від впливу ІПВ.

Уміння людини в залежності від ситуації скористатися тим чи іншим способом психологічного захисту від негативного впливу інформації сприяє формуванню її інформаційної культури, яка, в кінцевому рахунку, і забезпечить інформаційно-психологічну безпеку особистості.

Отже, в арсеналі сучасної людини існують різноманітні способи протидії ІПВ, серед яких максимально простими є критичне осмислення інформації, формування навичок позитивного мислення, інтелектуальна і фізична активність, перенесення акценту уваги на близьких і родинну взаємодію, навички спілкування з природою та самим собою без додаткових засобів інформаційного впливу.

Підсумовуючи наведене вище, можна стверджувати, що основою і центральною мішенню ІПВ є людина, конкретна особистість із конкретними особливостями пси-

хічного сприйняття. А саме від окремих особистостей, їх взаємозв'язків і відносин залежить нормальне функціонування будь-яких спільнот і соціальних інституцій – від малої групи до усїєї держави та суспільства в цілому. В силу даних обставин психічне здоров'я та психологічне благополуччя нації, її стресостійкість та вміння не піддаватися на прийоми ІПВ мають першочергове значення, тому на їх підтримку повинні бути спрямовані всі можливі зусилля, наукові пошуки й організаційні форми з синергічного взаємодією медичного, соціального та психологічного векторів.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Горбулін В.П. «Гібридна війна» як ключовий інструмент російської геостратегії реваншу / В.П. Горбулін // Дзеркало тижня – Україна. – 2015. – № 2 (24 січня). – 3 с.
2. Шевчук П.І. Інформаційно-психологічна війна Росії проти України: як їй протидіяти // Науковий вісник «Демократичне самоврядування». – 2014. – Вип. 13. – С. 1–11.
3. Марков А.Р. Інформаційно-психологічна війна як загроза психологічному здоров'ю населення України: сучасна реальність та перспективи / А.Р. Марков // Медична психологія: здобутки, розвиток та перспективи. Медико-психологічна реабілітація учасників воєнних конфліктів. Матеріали IV міжнародної науково-практичної конференції. – Київ, 22–24.10.2015. – С. 46–48.
4. Марута Н.О. Інформаційно-психологічна війна як новий виклик сучасності: стан проблеми та напрямки її подолання / Н.О. Марута, М.В. Маркова // Український вісник психоневрології. – 2015. – Том 23, випуск 3 (84). – С. 21–28.
5. Петрик В.М. Сутність інформаційної безпеки держави, суспільства та особи. [Електронний ресурс] / В.М. Петрик // Юридичний журнал. – 2009. – № 5. – Режим доступу: <http://www.justinian.com.ua/article.php?id=3222>. – Назва з екрану.
6. Панченко О.А. Информационная безопасность личности / О.А. Панченко, Н.В. Банчук. – Киев: КИТ, 2011. – 672 с.
7. Toffler A. Future Shock / A. Toffler. – New York: Random House, 1975. – 562 p.
8. Хананашвили М.М. Информационные неврозы / М.М. Хананашвили. – М.: Медицина, 1978. – 144 с.
9. Agger A. The Psychology of Enforced Mobility / A. Agger. – in S.C.Carr (ed.), The Psychology of Global Mobility. – New York: Springer, 2010. – P. 151–171.
10. Идрисов К.А. Эпидемиологическое исследование заболеваемости психическими расстройствами среди гражданского населения Чеченской Республики под воздействием стрессовых факторов военного времени / К.А. Идрисов // Психическое здоровье. – 2008. – № 6 (25). – С. 57–64.
11. Psychosocial Support to large members of traumatized people in post-conflict societies: an approach in Guatemala / S. Anckerman, M. Dominges, N. Soto [et al.] // Journal of Community and Applied Social Psychology. – 2005. – Vol. 5 (2). – P. 136–152.

12. Agger A. Mental Health Issues in refugee populations: A Review / A. Agger. – Cambridge, MA: Harvard Medical School, 1993.
13. Agger I. Theory and Practice of Psycho-Social Proects Under War Conditions in Bosnia-Herzegovina / I. Agger, S. Vuk, J. Mimica. – Zagreb: ECHO/ECTF, 1995.
14. Расстройства адаптации среди гражданского населения, пережившего боевые действия, спустя месяц после их прекращения / И.В. Линский, В.Н. Кузьминов, Н.В. Позднякова, С.В. Онищук [и др.] // Український вісник психоневрології. – 2014. – Том 22, вип. 3 (80). – С. 5–12.
15. Маркова М.В. Постстресові дезадаптивні стани на тлі соціальних змін: аналіз проблеми / М.В. Маркова, П.В. Козира // Медична психологія. – 2015. – № 1 (37). – С. 8–13.
16. Post-traumatic stress disorder: medicine and politics / D.J. Stein, S. Seedat, A. Iversen [et al.] // Lancet. – 2007. – Vol. 369. – P. 139–144.
17. Yufik T. A meta-analytic investigation of structure of posttraumatic stress disorder symptoms / T.L. Yufik, J. Simms // J. Abnorm. Psychol. – 2010. – Vol. 119. – P. 764–776.
18. Briere J. Traumatic stress, affect dysregulation, and dysfunctional avoidance: a structural equation model / J. Briere, M. Hodges, N. Godbout // J. Traum. Stress. – 2010. – Vol. 23. – P. 767–774.
19. Hinton D.E. The cross-cultural validity of posttraumatic stress disorder: implications for DSM-V / D.E. Hinton, R. Lewis-Fernandez // *Depress Anxiety*. – 2011. – Vol. 28. – P. 783–801.
20. Maercker A. Proposals for mental disorders specifically associated with stress in International Classification of Diseases-11 / A. Maercker, C.R. Brewin, R.A. Bryant [et al.] // *Lancet*. – 2013. – Vol. 381. – P. 1683–1685.
21. Harrison P. Long-term Course of PTSD Related/ [Electrone resource] / P. Harrison // *Medscape*. – 2014. – Epub. <http://www.medscape.com.Viewarticle/829872>.
22. Волошин П.В. Стратегія охорони психічного здоров'я населення України: сучасні можливості та перешкоди / П.В. Волошин, Н.О. Маруга // Український вісник психоневрології. – 2015. – Том 23, вип. 1 (82) – С. 5–11.